

„Tülitän teid oma Siberi keelega“

Rosalie Ottessoni mängukirjeldused

Eesti Rahvaluule Arhiivis

ANU KORB, ASTRID TUIISK

Artiklis käsitleme 1960.–1970. aastail ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnale¹ kaastööd teinud, Siberi Krasnojarski krai Ülem-Bulanka külast pärit Rosalie Ottessoni (eluaastad 1899–1979) saadetiste üht osa – mängude kirjapanekuid oma sünnikülast ja naabruses asuvast Ülem-Suetukist.

Ottessoni mängude ja mängusituatsioonide kirjeldustele läheneme rahvaliku kirjalikkuse (ingl *vernacular literacy*) mõiste kaudu, jälgides, missuguseid valikuid ta oma kogutu kirjapanijana tegi. Kuna folklooritekstid arhiivis ei kajasta elavat suulist esitust, vajavad need „tõlkimist” arhiivile sobivasse vormingusse. Ottessonil tuli rahvaluule üleskirjutamiseks välja töötada nii keeleliste vahendite kasutamise kui ka (suulise) külakultuuri rahvaluulekogumise konteksti asetamise viis. Ottessoni rahvaluule üleskirjutuste põhjal teeme ülevaate tema kogutud mängupärimusest. Tema arvamused ja mõtisklused, mis tundusid toleaegetele kogumistöö juhendajatele ebavajalikud, avardavad tänapäeval, kui valdavaks on saanud esitajakeskne uurimisuund, ainese tõlgendamisvõimalusi.

Rosalie Ottesson ja tema kodu Siberis

Tänapäeva eesti kultuuris seostatakse Siberit eeskätt küüditamiste ja vangilaagri-tega, kuid põhiosa Siberis elavaid eestlasi on kunagiste väljarännanute järeltulijad. Uλουςlikum väljarändamine Siberisse algas Trans-Siberi raudtee valmimisega XIX sajandi viimasel kümnendil ning kestis Esimese maailmasõja alguseni (vt Nigol 1918; Kulu 1997). Väljarännanutest alguse saanud Siberi eesti kogukonnad moodustati enamasti ühest piirkonnast pärit inimestest. Vanemad luteriusuliste segaasundused, kus eestlased olid üheks etniliseks rühmaks, said alguse XIX sajandi esimesel poolel tsaarivalitsuse väljasaadetutest ja sundasunistest. Ka Ottessoni esivanemad olid „Siberi tühja” saadetud. Krasnojarski krai lõunaosas asuvast Ülem-Suetukist (vn *Верхний Суетук*, asutatud u 1850) sai esimene luterlik koloonia Ida-Siberis, kuhu koondati eestlased, soomlased, soomerootslased, lätlased ja sakslased. Ülem-Suetuk asub praeguse Hakassia ja Tõva vabariigi piiride läheduses ning mõnisada kilomeetrit põhja pool Venemaa ja Mongoolia piirist.

¹ Alates 1995. aastast kannab osakond Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) nime.

Kui asundus jäi kitsaks, hakati külasid moodustama rahvuste järgi: 1858. aastal asutasid lätlased Alam-Bulanka, kuhu hiljem lisandus sakslasi (Viikberg 1988: 286–287). Esimeseks eesti külaks Ida-Siberis sai Ülem-Bulanka (vn *Верхняя Буланка*, asutatud 1861) (Must 2012: 383–402). Ülem-Suetuk jäi sestpeale põhiliselt soome külaks, kuid 1902. aastal elas külas soomlasi ja eestlasi peaaegu võrdselt ning Johannes Gabriel Granö (1905: 52) ennustas edaspidi Ülem-Suetukis eestlaste arvukuse suurenemist, kuna soomlaste juurdevool oli peatunud. Edaspidi lisandus eestlasi vaba maa otsingul väljarännanute arvel nii Ülem-Suetuki kui ka Ülem-Bulanka külla. 1918. aastal ilmunud väljaandes „Eesti asundused ja asupaigad Venemaal” toob August Nigol Ülem-Bulanka eestlaste arvuks 900 hinge. Külas oli kool ja palvemaja. Ülem-Suetukis elas samal ajal 130 perekonda ning seal asus kirik ja kahekordne koolimaja. (Nigol 1918: 59–60)

Järgnevail aastail said külade elanikud kannatada nii sõdade, repressioonide kui ka sundkollektiviseerimise tõttu. Pärast Teist maailmasõda algas massiline küladest lahkumine, mindi nii Venemaa linnadesse-asulatesse kui ka emamaale Eestisse. Rahvaluulekoguja Rosalie Ottesson märgib 1971. aasta saadetises, et Ülem-Bulankas elab üle 200 inimese (EKM ERA, RKM II 288, lk 60), Ülem-Suetuki elanike arvu ta ei esita, kuid küla oli sel ajal kindlasti Ottessoni sünnikülast suurem. Kuigi Siberi külade eestlaskond on vananemas ja vähenemas, on mõlemad külad senini alles.

Keeleteadlaste hinnangul räägitakse Ülem-Suetuki ja Ülem-Bulanka külas põhjaeesti ühiskeelt, millele Eestis täpset vastet ei leia. See on kujunenud välja Eesti eri paikadest pärit asukate idiolektidest (Viikberg, Vaba 1984: 216). Iseloomulikud on muutused häälduses ja morfoloogias, kasutusele on võetud uusi sõnu. Sõnavaras on jälgitav vene mõju, laenuid on hästi mugandunud eesti keele häälikusüsteemiga. Uutes oludes tundma õpitud taimede, loomade, pinnavormide jne nimetused, aga ka uus ühiskondlik sõnavara on saadud enamasti vene keele vahendusel. Külade ja nende ümbruse mikrotoponüümika löid eestlased ise. Nooremate generatsioonide keelekasutuses on võõrmõjud enam tuntavad. Vene keele lausmõju Siberi eesti küla-des sai alguse 1930. aastail, kui riiklike survevahenditega likvideeriti eesti keel avalikust elust (Viikberg 2010: 534–541). Eestikeelne kooliõpetus kaotati Venemaal 1937. aastal (Valmis 1997: 8, 18–19). Pärast 1930. aastat sündinud noored said hariduse vene keeles, eesti keel jäi köögikeele staatusesse.

Kui me 1990. aastail ERA välitöödel kogusime rahvaluulet ja kultuuriloolist pärimust samades külates, kust Ottesson oli materjali saatnud, tõdesime, et küla-des sai endiselt eesti keelega hakkama, kuid siberlaste kõnekeel erines Eestis räägitavast. Sujuvalt lülitati eestikeelsesse juttu vene sõnu ja lausekatkeid või mindi üle ühelt keelelt teisele. Koodivahetusel, mitmekeelses keskkonnas tavalisel nähtusel, võib olla erinevaid põhjusi, kuid kommunikatsiooni seisukohalt on oluline, et sõnum saab edastatud (vt lähemalt Viikberg 1989).

Ajavahemikul 1969–1976 saatis Rosalie Ottesson toleaeegsesse kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonda ligi 3000 lehekülge mitmekesisist folkloorimaterjali, Ülem-Bulankast ja Ülem-Suetukist.² Oma kirjapanekud tegi ta käsitsi kooli-

² Saadetised sisaldavad rahvajutte ja jutustamisolukordade jäädvustusi, uskumuste ja kommete kirjeldusi, majandus- ja arstimisloitse, laulusõnu, mängude ja tantsude kirjeldusi, vanasõnu,

vihikutesse, saates materjali osade kaupa (Korb 2013: 9–11, 16; 2015: 13). Ottessoni kogutu põhjal on varem käsitletud ühe rahvaluulekogu kujunemise lugu (Korb 2013), lähemalt analüüsitud muinasjuttude talletamist (Korb 2019a) ja pärimuskogukonna rahvameditsiinialase teabe jõudmist arhiivi perioodil, mil seda peeti ideoloogiliselt sobimatuks (Korb 2019b). See artikkel jätkab Ottessoni kogu analüüsi, lähtudes mängude talletamisest.

Kuna kogumistöö juhendajate palvel pani Ottesson lühidalt kirja oma elukäigu, on meie käsutuses ka need andmed. Ottesson lõpetas kodukülas Ülem-Bulankas neljaklassilise eestikeelse kooli, edasi õppis venekeelses koolis Jermakova külas, elades sel ajal vanaema juures. Pärast kooli lõpetamist töötas naine mitmel pool apteegiteenija ja juhutöölisena. Ottessoni noorusaastad jäid enamlaste võimuletuleku ja sellele järgnevasse aega, mis tõi Siberi eestlaste ellu suured muutused. Aktiivne ja organisaatorivõimetega Ottesson astus 1924. aastal Krasnojarskis töötades kommunistlikku parteisse ja lõpetas 1925. aastal Krasnojarski parteikooli. Seejärel töötas ta partei suunamisel koduküla lugemistoa juhataja ning Karatuzi rajooni naisorganisaatorina ja oli üks kolhooside organiseerijaist. Ajavahemikul 1932–1940 töötas ta kooliõpetajana nii kodukülas Ülem-Bulankas kui ka naabruses asuvas Ülem-Suetukis, kuigi tal ei olnud pedagoogi haridust. Ametist pidi ta loobuma tervislikel põhjustel. 1941. aasta sügisest töötas Ottesson külanõukogus, kus tal tuli täita mitmesuguseid ülesandeid, sest sõjapäevil jäi külaelu suuresti naiste kanda. Alates 1956. aastast pidas Ottesson pensionipõlve, kuid jäi ühiskondlikus elus endiselt aktiivseks ja aitas külas kultuuritööd edendada ning kogus rahvaluulet. (RKM II 271, lk 225–232)

Rahvaluule, sealhulgas mängude kogumine

Tänapäeval lähtutakse rahvaluulekogujate tegevuse analüüsimisel arusaamast, et folkloorikirjeldused ehk representatsioonid luuakse kogujate-esitajate ja kogumistöö läbiviijate koostöös. Refleksiivsust, teadlikkust uurijate ja uuritavate vahelistest suhetest nähakse kogumistöö loomuliku osana (Pilt 2017: 207). Folkloorikirjeldused on suulise pärimuse representatsioonid: pärimus arhiivis ei ole identne loomulikus keskkonnas oleva pärimusega, elava esitusega. Üles kirjutatud folklooritekstid ei kajasta elavat suulist esitust, need on suulise ja kirjaliku vahelvormid, mis on „tõlgitud” või „filtreeritud” arhiivile sobivasse vormingusse (Järv 2017: 313). Uurijad rõhutavad arhiivis säilitatava ainese valikulisust. Missugused mälestused, aga ka konkreetsed jutud, laulud jm ühiskonnast säilivad, sõltub suure osas arhiividest ja neis tehtavatest ideoloogilistest, erialastest ja muudest valikutest, nii surub arhiiv paratamatult alla osa mälujalgi ja ülerepresenteerib teisi (Kulasalu 2013: 9; vt ka Oras 2009: 704). Ottessoni kirjapanekud ei kajasta kogu pärimuskogukonnas ringelnud rahvaluulet, vaid kallutatud valikut sellest. Üleskirjutused sõltusid nii sellest, mida arhiivitöötajad tal kirja panna palusid, kui ka tema enda huvidest ja soovidest.

kõnekäände, mõistatusi, lisaks kultuuriloolisi, etnograafilisi ja olustikulisi kirjeldusi. Valik Ottessoni kogutust on ilmunud raamatuna (Korb 2015).

Ottessoni kaasajal lähtuti eeskätt tekstikesksest kogumistööst, enam tunti arhiivis huvi rahvalaulude, muinasjuttude ja muistendite ning folkloori lühivormide (vana-sõnade, mõistatuste) vastu.

Kui Ottesson toleaegele kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnale oma kaastööd saatis, valitses arusaam, et folklooritekstides tuleb edasi anda pigem kollektiivset kui isiklikku kogemust (vt Oras 2008: 40–41). Ottesson, üks paremaid pärimusetundjaid külas, kirjutas põhiosa oma koduküla Ülem-Bulanka ja naabruses asuva Ülem-Suetuki küla pärimusest üles mälu järgi, vahendades pärimust küla-kogukonna ühise teadmisenä. Kuigi Ottessonil paluti küsitleda ka teisi koduküla vanemaid inimesi, ei saanud sellest eriti asja.

Kõigil aegadel on folkloorikogumise³ üleskutsetega kaasnenu kogujate juhendamine: on jagatud õpetusi, mida koguda ja kuidas kogutut kirja panna. Kaastöölisele abiks ja innustamiseks andsid rahvaluule osakonna töötajad välja „Rahvapärimuste koguja” kümme numbrit (1961–1976), eeskujuks 1930-ndatel ERA toimetamisel ilmunud Rahvapärimuste Selgitaja. Brošüürid sisaldasid kogumistö juhendeid, küsitluskavu, aga ka kokkuvõtteid senisest kogumistööst. Neis avaldati üks spetsiaalselt mängude kogumisele suunatud küsitluskava ja üks üldisem niinimetatud lastefolkloori küsitluskava, milles paluti mängudele lisaks saata materjali mängimisega seonduvast.

Mängude üleskirjutajailt nõuti nii 1930.–1940. aastail kui ka nõukogude ajal, mil Ottesson arhiivile kaastööd tegi, võimalikult paljude mängude dokumenteerimist ja täpsete mängureeglite kirjeldusi. Oluliseks peeti andmeid mängusituatsioonide kohta ning teavet sellest, kellelt mängud on õpitud, mis piirkonnas ja mis ajal neid mängiti (Eesti Rahvaluule... 1934: 3; Viidalepp 1940: 37). Tekstikeskne ajaloolis-geograafiline uurimisviis vajas suuri tekstimassiive (tekstikorpusi), et nende abil levikuteid, esinemissagedusi jm välja selgitada. 1934.–1935. aastal toimunud mängude kogumisvõistlusega laekus üle 14 000 mängukirjelduse (Tõõjuhiseid... 1939: 1; vt 1001 lastemängu...). Nende põhjal koostati ERA mängude kartoteek, kus mängud tüpologiseeriti liikide ja tüüpide järgi. Rahvamängude kirjeldused on jaotatud 17 liiki: pallimängud, peitemängud, jooksumängud jm (Mirov 1986: 206). Kui jagada Ottessoni kogu mängu samade kriteeriumide järgi, leidub nende seas kõige rohkem seltskonnamänge, ka teiste mänguliikide – pimesiku-, peite-, osavus-, jooksu- ja pallimängude – seas on ülekaalus mitmekesi rühmas mängitavad mängud. Kogus tuuakse ära ka imitatsiooni- ehk kujutlusmänge, omaloomingulisi ja erinevaid, täpselt liigitamata mängu, millest tuleb edaspidi lähemalt juttu.

³ Esimese ulatusliku korrespondentide võrgu lõi Jakob Hurt aastail 1865–1906. Oma kaastöölise (kirjasatjate-korrespondentide-vabatahtlike rahvaluulekogujate) võrk oli nii Eesti Vabariigi päevil 1927. aastal asutatud Eesti Rahvaluule Arhiivil kui ka nõukogude võimu päevil rahvaluule osakonnal, kaastöölised teevad koostööd ka praeguse rahvaluule arhiiviga (ERA kogumistö).

Rosalie Ottessoni kogutud Siberi eestlaste mängukirjeldused

Krasnojarski krai lõunaosa eesti külade piirkond oli rahvapärimuse poolest rikas: rahvalaulud, usundilised jutud, vanad uskumused ja kombed olid 1960.–1970. aastail igapäevaelu osa. Ottessonil võis olla keeruline teha valikut, mida talle teadaolevast materjalist arhiivi tarvis kirja panna. Kuigi püüti koguda kõiki folklooriliike, mõjutasid kogumistööd paratamatult kaastöötajate juhendajate uurijahuvid. Perioodil, mil Ottesson tegi arhiivile kaastööd, olid arhiivi teadurid ametis eeskätt rahvalaulude, rahvajuttude ja folkloori lühivormide uurimisega. Kirjavahetusest selgub, et Ottessonil paluti ka mänge kirja panna, eeskätt laste mängitusi ja nooremate laste seas mängitavaid mänge: „Seekord palun kirja panna väikeste laste mängitamise ja hüpitamise laulusid ja mängusid” (17. septembril 1969, EKM ERA, EFAM, RO kirjavahetus). Kindlasti teadis Ottesson rohkem mänge, kui ta on neid oma saadetistes üles märkinud. Kuna tema pärimusalased teadmised olid rikkalikud ja arhiivitöötajad esitasid rohkem küsimusi laulude, rahvajuttude ja -komete kohta, jäid mängud kogumistöö äärealale.

Mängukirjeldused, ühtekokku 34 mängu, lisaks laulumängud, liisklugemised, kiirkõned, salakeeled, narritamised ja muu lastepärimus ei ole Ottessoni kogus esiplaanil. Mängukirjeldused asuvad juttude, laulude, kombestikukirjelduste, lühivormide, etnograafiliste tähelepanekute ja olustikukirjelduste vahel. Mängujuhised on esitatud arusaadavalt, täpselt ja selgelt, nagu järgnevas näitetekstis.

Kitse linna ajamine. Lastemäng

Mängijad seisavad krugas,⁴ üheteisest natuke eemal. Igaühel on kepp käes. Igal mängijal oma ees maa sees on auk, kepiots on selles augus. Ringi sees maa sees on ka auk, see auk, mis ringi keskel, on „kitselinn”. On pall, mitte suur, see on „kits”. Sedasama palli üks mängijatest ajabki linna. Muidugi ükski vabatahtlikult ei taha kitseajajaks hakata. Siis võetakse kepp, millega kitse linna aetakse. Kõik võtavad ühe käega kepi kinni ja hakkavad käsa keppipidi ülessepoole tõstma. Kelle käsi kepi otsas on viimane, see on kitseajaja.

Kitseajajal omal maa sees auku ei ole. Pall pannakse mängijate seljataha maha. Kitseajaja hakkab seda palli kepi linna veeretama. Veeretab tema mängijate keskele, püüab tema auku veeretata. No mängijad peavad oma kepi palli ringist välja lööma. Lööma peavad kõik korraga, et kits linna ei saa. Selle aja sees, kui linnakaitsjad kitse löövad, kitseajaja ruttu paneb oma kepiotsa kellegi mängija auku. See mängija, kes jäi oma august ilma, püüab oma kepiotsa kellegi teise mängija auku panna. Kes jääb august ilma, hakkab kitse linna ajama.

Mängu seadus on niisugune. Kõik peavad korraga kitse ringist välja lööma ja ruttu oma kepiotsa oma auku panema, et kitseajaja oma kepiotsa sinu auku ei paneks. Kui linnakaitsjad lasevad kitse linna ajada, mängul on lõpp. Kõiki mängijaid strafi-

⁴ Ringis (vrd vn *крыз*).

take⁵. Kitseajaja, kes kitse linna ajas, võtab kõigi mängijate kepid ja viskab eemale, määratud kohale. Määratakse koht, kuhu kepid viskab.

Kui loeb „üks, kaks, kolm” – kõik mängijad korruga jooksevad oma kepi järele. Igaüks võtab oma kepi ja jookseb ruttu tagasi, paneb kepi oma auku, kui kitse linnaajaja pole veel oma kepiotsa tema auku pannud. Aga kui kitse linnaajaja juba oma kepiotsa tema auku on pannud, siis paneb ta oma kepiotsa kellegi teise mängija auku. Kitse linnaajaja oma keppi ei viska ja ka kepi järel ei käi. Jääb kohale ja paneb oma kepiotsa, kelle auku soovib. Muidugi, kes kepi toomisega hiljaks jääb, jääb ka august ilma. Hakkab kitse linna ajama, selle jaost jäätakse värav.

Me koolis õpetasime lastele. Pärast lapsed mängisivad seda mängu ka kodus. Mängu aeg on kisa ja nalja küll. (RKM II 288, lk 127–129 (1971))

„Kitse linna ajamise mäng” on tuntud eri nimede all, nagu ämmamäng ja muna auku ajamine, ning seda on mängitud nii Eestis, Venemaal kui ka mujal. Seletus on küllalt keeruline, Ottessoni kirjapandud variant sisaldab lisaks infot mängu alguses liisuvõtmise abil kitseajaja määramisest.

Siberis, Eestist tuhandeid kilomeetreid eemal asuvate külade pärimuses on toimunud mitmesuguseid muutusi. Kuna külates elasid Eesti eri piirkondadest pärit inimesed, segunesid esivanematelt kuulnud kodumaalt kaasa võetud mängud omavahel. Mõjutusi saadi uuest elukeskkonnast, näiteks polnud Siberis mängimiseks sama avaraid siseruume kui Eestis, seevastu sai joosta laiadel külatänavatel ja mitmekesisel maastikul külade ümbruses. Kuna elati külas koos, leidis ka hulgaliselt mängukaaslasi. Mänguvara ja -nimetusi täiendasid laenuid teistelt ümberkaudetelt rahvastelt. Seda võib täheldada ka Ottessoni talletatud mängutraditsioonis.

Hulk mängu katab ERA mängukartoteegis olevatega, need on tuntud tolleaegsed lastemängud: pimekukk, peitus, värvimäng, pikk nina, kitse linna ajamine (ämmamäng). Kuna nimetatud mängud sarnanevad Eesti mängudega, on need suure tõenäosusega ümberasumise ajal kaasa võetud, nagu järgnev Eestis rohketel variantidega tuntud pimesikumäng.

Lastemäng. Pime

Lapsed võtavad kepi. Niipalju, kui lapsi on, võtavad ühe käega kepi kinni. Hakkavad käsi keppipidi edasi tõstma. Kelle käsi on viimane kepi otsas, selle silmad seotakse rätikuga kinni. Võetakse ta käealt kinni ja viiakse nurka.

Pime küsib: „Kuhu teie minu viite?”

Viijad: „Sia lauta.”

Pime: „Mis sinna?”

Viijad: „Pudru sööma.”

Pime: „Kus kulp on?”

Viijad: „Otsi ise.”

Viijad jätavad pimedana nurka, ise jooksevad tast eemale. Pime püüab teisi. Kelle ta kätte saab, ütleb kohe selle nime, keda ta arvab olevat kätte saanud ja teeb oma silmad

⁵ Trahvatakse (vrd vn *штрафовать*).

lahti. Kui ta ütleb õige nime, seotakse selle silmad kinni, kelle ta ära tundis ja viiakse tema sealauta. Kui „pime” ei ütelnud õieti, seotakse tal uuesti silmad kinni ja viiakse ta tagasi sealauta. Niikaua teda tassitakse sealauta, kui ta püüab kellegi kinni ja ütleb ta õige nime. (RKM II 271, lk 203 (1969))

Mängukirjeldustes avaldub keeleline ja laenuline mitmekesisus. Mängu „Haned-luigid” kohta kirjutab Ottesson, et see on 1939. aastal vene keelest eesti keelde tõlgitud. Ometi leidub nii „Hanede-luikede” kui ka „Hundi ja lammaste” variante ERA mängude kartoteegis, baltisakslased tunnevad seda lambamänguna „Lämmerchen” (Bender 2019: 103), Venemaal teatakse mängu kui „Hunt ja haned”, „Haned-luigid” jt (Pokrovski 1994 [1895]: 168–169). On võimalik, et mäng võidi trükistest või naaberrahvastelt Siberis uuesti „avastada” ja eesti keelde tõlkida.

Lastemäng. Haned-luigid kodu

Määratakse maja ja õue koht. Lapsed mängivad lindude osa. Mõni laps määratakse hundiks. Huntide koht määratakse sinna, kuhu perenaine oma haned ja luigid ajab.

Perenaine küsib lindude käest: „Hani-hani...”

Haned vasta: „Ga-ga-ga!”

Perenaine: „Süüa tahate?”

Haned: „Jah, jah, jah.”

Perenaine ajab haned ja luigid kesale, ise tuleb kodu, siis kutsub: „Haned-luigid, tulge kodu.”

Haned-luigid vastavad: „Me ei saa tulla.”

Perenaine: „Miks?”

Haned-luigid: „Hundid on ees, ei lase.”

Perenaine: „Mis nad teevad?”

Haned-luigid: „Laksutavad hambaid, tahtvad meid ära süüa.”

Perenaine: „Tulge, tulge, ärge kartke!”

Linnud hakkavad kodu poole tulema, hundid on ees, püüavad neid kinni. Need haned ja luigid, kes jooksid kodu, võtavad [edasi] mängust osa, aga need linnud, kelle hundid kinni püüdsid, kukkusivad mängust välja. Niikaua mängitakse seda mängu, kuni viimase linnuni. Siis algab mäng jälle uuesti, kui soovitakse.

See mäng on vene keelest eesti keelele viidud 1939. aastal. (RKM II 271, lk 256–257 (1969))

Ottesson annab teada, et mõningaid jutte, laule ja muud pärimust võidi tema kodukandis esitada nii eesti kui ka vene keeles. Mängu „Царь Картошка” („Kuningas Kartul”), mis meenutab Eestis juba 1930. aastatel tuntud „Mooramaa kuningat”, nimi on vene keelest laenatud. Mängu teatakse Venemaal eri variantides ning sel on mitmeid nimesid, nagu „В короли” („Kuninga juures”), „Дедушка Мазай” („Vana-isa Mazai”; Pokrovski 1994 [1895]: 157; Igrö 1985: 19–20). Ottesson kirjutab mängu nime vene keeles ja annab selle eesti vasteks „Keiser-kartul”. Mängutegelastena esinevad lapsed, aga ka keiser ja brigadir, mis viitavad mängu tõlkimisele (RKM II 288, lk 346–348 (1971)). Sellist varianti me ERA mängude kartoteegist ei leia.

Keiser-Kartul. Царь картошка. Lastemäng

Lapsed oma hulgast määravad keisri ja brigadiri. Keisrile määratakse koht ära, kus ta on. Keiser ja brigadir räägivad, teised lapsed ei räägi, näitavad käega. Brigadir läheb lastega keisrist eemale mõtlema, mis nad keisrile kätega näitavad: mängivad kätega pilli või söövad või pesevad pesu – igakord teevad ühe tegevuse. Keiser vaatab ja arvab välja, mis lapsed kätega näitavad, ütleb brigadirile. Kui keiser õieti välja arvab, brigadir ütleb „jah”, aga kui valesti, brigadir ütleb „ei”. Lapsed näitavad oma tegevust kätega edasi. Keiser uuesti arvab. Niikaua keiser arvab, kuni arvab laste tegevuse välja ja keiser ütleb välja, mis lapsed talle näitavad. [Kui] brigadir ütleb „jah”, lapsed jooksevad keisri juurest minema. Keiser jookseb lastele järele, püüab kedagi kinni, toob oma juure vangi.

Lapsed tulevad jälle brigadiri juure, mõtlevad välja, mida keisrile näidata. Niikaua kestab mäng, kuni keiser püüab viimase lapse kinni ja viib oma juure vangi. Kui keiser viimase lapse kinni püüab, brigadir paneb jooksu. Keiser oma vangidega püüavad brigadiri kinni, kõdistavad ja näpistavad nii, et see nende käes karjub.

Mäng algab uuesti. Keiser hakkab brigadiriks, keegi laste hulgast hakkab keisriks. Lapsed keisrile sõnagi ei räägi, näitavad tumma moodu kätega. Keiser laste käest ka midagi ei küsi, ütleb brigadirile välja oma arvamise. Brigadir ise ei näita kätega, seisab ja ootab, mis keiser talle ütleb. Kui keiser laste tegevuse üles arvab, ütleb brigadirile, brigadir ütleb „jah”, lapsed panevad jooksu. Brigadir seisab oma kohal kuni keiser kinnipüütud lapsega tagasi tuleb, siis brigadir ülejäänud lastega läheb jälle välja mõtlema, mida keisrile näidata. Keisril on õigus kaks-kolm last korraga kinni püüda. Kui juba keiser kinnipüütud lastega oma kohale tagasi tuli, enam lapsi püüdma ei lähe enne, kui uue tegevuse välja arvab. Mis lapsed talle näitavad, võib tumma moodu näidata: lehmaliipsmist, lambaniitmist, viiulimängu, heinaniitu, koore kokku löömist, sirbiga lõikust jne. (RKM II 288, lk 346–348 (1971))

Ottessoni kogust leiab ka laiemalt tuntud mängu, mis sarnanevad mõne detaili poolest vene traditsiooniliste mängudega, näiteks mäng „Kolme palju”⁶

Kahte vähe, kolme palju

Noored või lapsed seisavad paaris ringi, mitte kõrvuti vaid teineteise sabas. Üks on üksik, teine on „rihmamees”.

Algab mäng. See, kes üksik on, jookseb kellegi paari ette ja jääb seisma. Niipea kui kolmas paari ette jookseb, tagumine isik peab kohe ära jooksma kuhugi teise paari ette. Kui jääb kauaks [mõtlema], siis rihmamees laob talle rihmaga selga, ise sõnab: „Mine sinna, kus sa lisna⁷ ei ole.” Keda rihmamees sai lüüa, annab kohe rihma selle kätte, see jääb [järgmiseks] rihmameheks, olgu ta meisterahvas või naisterahvas. Aga ise jookseb kellegi paari ette. (RKM II 272, lk 61 (1970))

Kui mängu tunti rihmaga mängituna Siberi ja Volgamaa eesti kogukondades veel XX sajandi viimasel kümnendil, siis Musta mere äärse Sulevi küla traditsioonist leiab

⁶ Vrd vene mänguga „Третий лишний” („Kolmas on liigne”, Igrõ 1985: 20)

⁷ Üleliigne (vrd vn *лишний*).

sama mängu nimetuse alt „Kaks leske”, kus kohaotsija-püüdja puudutab teist mängijat käega ja rihmaga mängujuhti ei ole (RKM II 249, lk 231–232 (764) (1966)). Üldiselt ei kasutata rihma ka ERA kartoteegis olevates „Kolme palju” variantides, mis lubab arvata, et rihmaga löömine on Venemaa eestlaste mängudesse jõudnud vene traditsiooni mõjul. Rihmaga lööja esineb ka Siberi eestlaste koosviibimiste populaarsetes „Naistevahetuse” mängus, millest ka Ottesson teada annab.

Teiste rahvaste mõjusid on Ottessoni mängukogus vähem märgata, kuid Ülem-Suetuki soomekeelselt elanikkonnalt ning algselt Karjalast⁸ pärineb suuremalt osalt väljamõeldud sõnadest koosnev kõlamänguline liisklugemine, mida enne mängu algust püüdja või lugeja kindlakstegemiseks kasutati:

Vidisesin, vädisesin, vaarmani kouga, louga okas, pukas poiss. See kes oli poiss⁹, see jääb välja, teist korda ei loeta. Nii kaua loetakse kui viimase lapseni – kes jääb viimaseks – ei saanud poisi nime see pidas silmad. (RKM II 271, lk 201–202 (1969))

Sama liisklugemise talletasime Ülem-Suetuki ja Ülem-Bulanka küladest 1990. aastail. Mujal Siberi eesti asundustes ega Eestis seda teadaolevalt fikseeritud ei ole.

Ottessoniga samal ajal kirjutas mängu ja muud lastepärimumst üles kümme-kond kaastöölist Eestist, aga ka Põhja-Kaukaasiast Livooniast pärit Laura Pihlapuu¹⁰ ja Abhaasiast Sulevi külast pärit Johannes Olev¹¹. Viimane selgitab, et tema kirja pandud enam kui 40 mängu ja liisklugemist olid tuntud Sulevis ja teistes lähedal asuvas Musta mere äärses eesti küla. Mitme mängu ja lastelaulu juurde lisab üleskirjutaja selgituse, kus seda mängiti, osa tekstidele on lisatud arvatav mängimise aeg.

Sarnaselt Ottessoniga, leidub ka Johannes Olevi mängude hulgas mitmeid Eestis tuntud mängu, nagu „Mats” (kull), „Tagumine paar välja”, „Pimesikk”, „Ratta ajamine” (ratta viskamine), kuid ka omapäraseid variante mängudest, nagu peitusemäng nimetusega „Suur”. Kuna sõna kasutati mängijate kinni- ja lahtilöömiseks („Liisa suur!”), on see laen vene sõnast *чур*. Sõna märgib lastemängudes puudutamise keeldu, mängust välja astumist.¹² Ida-diasporaa eestlaste mängud, sealhulgas Ottessoni ja Olevi kirjeldatud, sarnanevad üksteisega emamaalt kaasa võetud tuttavate ning mõningate laenuliste elementide poolest.

⁸ Soome regilaulude andmebaasi (Janicki jt 2022) põhjal selgub, et liisutuslugemine on olnud levinud Karjalas. Tüüpi „Ykitin, tokitin toukan loukan – oravia kápäliä” (SKVR-i tüüp XIII:3 7661) on aastatel 1895–1924 talletatud 13 teisendit, enamik Põhja-Karjalast, üks teisend Lõuna-ja üks Raja-Karjalast (Runoregi, https://runoregi.rahtiapp.fi/theme?id=skvr_t050400_2100).

⁹ Vrd sm *pois* 'väljas'.

¹⁰ Vt nt RKM II 246, lk 1–17, 47–52, 85–92 (1966–1967), kirjutatud enda mälestuste järgi ning küsitletud Livooniast pärit Liisa Kangurit (snd 1880) ja Hilda Akkenit (snd 1898).

¹¹ Vt nt RKM II 249, lk 224–794 (1966), kirja pandud kogu (snd 1901) enda mälestuste järgi.

¹² Vrd vn *чур*. Sarnane mäng nimetuse all „Чур у палочки” („Tšurr ja pulgake”), „Палочка-выручалочка” („Pulgake-väljaaitaja”) jt (Pokrovski 1994 [1895]: 113–114).

Rahvalik kirjalikkus ja eesti keeles kirjutamine

Kirjaoskus ei ole inimkonda alati saatnud, ka kirjakultuuriga ühiskondades on kirjalikkusel ajalooline mõõde – praktikad muutuvad. Võib eristada rahvalikku või rohujuuretasandi ja domineerivat või ametlikku kirjalikkust. Rahvaliku kirjalikkuse (ingl *vernacular literacy*) piirid sõltuvad uurija huviorbiidist ning sellest, keda ja mis kontekstis vaadelda. Rahvalik kirjalikkus hõlmab nii igapäevaelulist kirjakaasutust üldise kirjaoskusega ühiskondades kui ka kirjakaasutust ühiskondades, kus kirjaoskus pole kõigile elanikele kättesaadav (Barton, Hamilton 1998; Kikas 2014). Üks viis rahvalikku kirjalikkust defineerida on lähtuda selle tunnustest. Rahvaliku kirjalikkuse praktikad on juurdunud igapäevaelus, need on sageli isiklikud, inimesed loovad neid vajadusel ise või õpivad neid näiteks teisi jälgides või oma loominguulisi ideid katsetades (Barton, Hamilton 1998).

Eestis on rahvalikku kirjalikkust vaadeldud rahvaluulekogumise kontekstis, sest rahvaluule kirjanemine tähendab uut moodi suhet kirjutatud ja suulise sõna vahel, seda eeskätt ühiskonna moderniseerumise aegadel XIX sajandi teisel poolel (Kikas 2018; Oras 2017). Katre Kikas (2018: 25–26) tõstab esile üksikute kirjutada soovivate inimeste eripärast positsiooni suulise ja kirjaliku maailma piiril. Selleaegseid rahvaluule kirjanijaid saab käsitleda kui vahepealseid, suulise ja kirjaliku maailma vahendajaid, kes esindavad rahvalikku või rohujuure tasandi kirjalikkust.

Kuigi Rosalie Ottessoni kirjanekud pärinevad märksa hilisemast ajast, XX sajandi teisest poolest, saab ka tema kogutut käsitleda rahvaliku kirjalikkuse võtmes. Ottessoni tegevust saab vaadelda kui viisi painutada oma teadmised kogukonnaelust rahvaluulekirjutuse normide alla. Üksiti tähendab see suulise kultuuri kirjalikus vormis esitamist, milleks tal eeskuju võtta polnud. Rahvalikule kirjalikkusele peetakse omaseks, et kirjutaja töötab katsetades ja improviseerides välja endale vajalikud vahendid. Sellega seoses vaatleme kolme aspekti: keelelisi vahendeid, suulise külakultuuri kirjalikku rahvaluulepala vormi asetamist ning tekstide valikut.

Mänge pole kerge kirja panna. Esiteks valmistab probleeme mängureeglite täpne edasiandmine. Kui jutu või laulu saab üles kirjutada nii, nagu seda on lauldud-räägitud, siis mängukirjeldus tuleb endal koostada (vt Tuisk 2018). Ottesson pani kogutud materjali kirja eesti keeles, kuigi ta emakeelne haridus oli jäänud poollikuks ning ta tundis end tekste kirja pannes ebakindlalt. Rahvaluulekogu kujunemist mõjutavad koht, aeg, ümbritseva sotsiaalse grupi uskumused. Need kujundavad inimeste seisukohti, mõtteid, hinnanguid ja seda, kuidas nad keeleliselt oma mõtteid väljendavad (Billig 1991: 1–30). Ottessoni neljaklassilisest eestikeelsest haridusest ei piisanud, et ta tundnuks end emakeeles väljendades kindlalt. Oma kirjades rahvaluule osakonna töötajatele vabandas ta seeütle korduvalt, nt: „Meie oleme venerahva hulgas, räägime ja kirjutame enamasti kõik vene keeles. Eesti keelt praegu on meil kirja töös, kui ka rääkimises puudus, kipuvad vene sõnad ja ka tähed kirja sisse tulema. Palun ärge selle üle pahantage – kui mõni lause ja sõnad ei ole nii moodu kirjutatud nagu tarvis.” (RKM II 271, lk 224 (1969))

Praegusele lugejale teeb tekstidest arusaamise raskemaks asjaolu, et tolleaegses Ülem-Bulanka ja Ülem-Suetuki kõnekeeles leidus vanapäraseid sõnu ja väljendeid.

Jäneseprüük

Tehakse nõorist argan.¹³ Kaks last hoiavad arganid kinni. Teised on jänessed. Argan on ümarik nagu võre, mitte suur ega ka veike, vaid kust võib inimene küürus läbi hüpata.

Tulevad jänessed üheteise järel jänesse moodu hüpates. Niipea, kui jänas hüppab läbi nõori, püüdjad tõmmavad nõori otsast. Teise nõori otsas on petel¹⁴, kust nõor läbi pannakse, nii et nõor vabalt peteltpidi jookseb, kui püüdjad teisest nõori otsast nõori tõmmavad. Jänas jääb nõori sisse. Mismoodi, seda näitab mäng. (RKM II 272, lk 55 (1970))

1960.–1970. aastatel eelistati rahvaluulet koguda vanematelt inimestelt – väärtustati eeskätt kadumas olevat endisaegset pärimust. Kuigi 1967. aastal ilmunud „Rahvapärимuste koguja” üleskutses „Kogugem tänapäeval mängitavaid rahvamänge” ärgitati kirja panema mängu, mida lapsed kaasajal mängisid (Briedis 1967), meenutasid kogujad eelkõige minevikus mängitud mängu, kaasaja mängu puudutati vaid riivamisi. Mitmed juba vanemas eas kaastöölised jutustasid oma lapse- ja nooruspõlve elust, mida nad hästi tundsid ning sageli nostalgiaga meenutasid. Nõukogude võimu päevil võidi kaasaja pärimuse kogumist tõlgendada lähenemisena ainesele nõukogude ideoloogilise kaanoni kaudu.

Ottessoni kogutud mängude hulgas on nii lapsepõlves ise mängitud kui ka pealt nähtuid, oma tähelepanekute järgi kirja panduid. Eraldi rühma moodustavad mängud, mida Ottesson õpetas lastele, pidades õpetaja ametit, ning mängud, mida mängisid ta lapselapsed. 1972. aastal ilmus „Rahvapärимuste koguja” kaheksandas numbris Helsingi ülikooli rahvaluuleprofessori Leea Virtase kirjutis „Juhiseid lastefolkloori kogumiseks”. Lastefolkloorile läheneti laste mängurühmade kaudu, esile tõsteti laste oma traditsiooni, mis jääb täiskasvanutele „salapäraseks ja ligipääsematuks” (Virtanen 1972: 12–16). Nii pööratakse tähelepanu pigem mängimisele kui mängudele. Kava eeldab laste endi vastuseid, laste küsitlemist või nende jälgimist. 1973. aastal vastas juhistes esitatud küsitluskavale ka Ottesson. „Nüüd see aja lastemängude” teema juures ta ei küsitle lapsi, vaid jutustab oma lapselaste mängimisest. Nagu teisedki Ottessoni saadetised on ka see omanäoline ning sisaldab koguja hinnanguid ja suhtumisi toimuvasse. Lapselapsed mängivad kooli, kauplust ja arsti, tõenäoliselt räägiti mängides vene keeles. Koolimängu juures imestab Ottesson, kui täpselt imiteerivad lapsed õpetajat ja näitavad välja oma kimbatust halbade hinnete saamisel:

Need lapsed, kes lugemise aeg halvasti loevad, kooliõpetaja noomib neid. Õpilased siis kraabivad endid: küll kukalt, kaela, küll kõrvatagast jne. Ma vahest salaja vaatan ja saviiduvaitab¹⁵, kui kõvasti nüüdse aja lapsed tähele panevad, mismoodu kooliõpetajad tundi peavad ja kuda tunnevad need lapsed endid olevad, kes pahasti

¹³ Arkaan – silmusega nõor hobuste jt loomade püüdmiseks (vrd vn *аркан* 'lasso, arkaan').

¹⁴ Silmus, aas (vrd vn *петля*).

¹⁵ Teeb kadedaks (vrd vn *завидовать* 'kadedstama, kadedust tundma, kadetsema').

õpivad. Kraabivad endid igalt poolt, kui õpetaja nende käast lugemist küsib. Väga imekspanemise väärt. Keegi neid mängukooli läbiviimisel ei juhata. Mängu kooli-õpetaja tarvitab mängukooli aeg just neid sõnu, mis kooliõpetajad koolis tarvitavad ehk ütlevad. (RKM II 305, lk 257–259 (1973))

Ottesson kirjeldas ka juhtumit, kui ta kord ise laste mängu oli sekkunud:

Ma ükskord tegin lastega nalja. Tegin end lonkama. Võtsin kepi kätte, läksin laste haigemajasse jalgadele rohtu küsima. Küll see tegi lastele löbu... Küll naersivad, nii et silmist mõnel jooksis vesi. Kaua aega rääkisivad oma vanematele, et vana tuli meie mänguhaiglasse arsti käast jalgadele rohtu küsima. Tegi ennast veel lonkama. Näitasivad, kuda ma longates läksin, kepp käes. (RKM II 305, lk 262–263 (1A) (1973))

Laste reaktsiooni kirjeldusest järeldub, et täiskasvanute osalemine laste mängus väljaspool koolitööd polnud tol ajal tavapärane.

Arvatavasti ei mõtestanud Ottesson ise oma kogumisviisi – jälgida pärimusekandjaid ehk lapsi endid –, vaid tegi seda vaistlikult. Selline üleskirjutusviis on tunnuslik tänapäevale, mil arhiivi oodatakse mängureeglite kirjelduste kõrval ka mängimise kogemusi ning need esitatakse teemakirjutuse või teemajutustuse vormis (Jaago 2018: 6; Pöysä 2009: 41).

Ottestsoni kirjapanekutele ongi iseloomulik, et ta kommenteerib sageli oma talletatud mängukirjeldusi. Üldiselt ei peetud 1960.–1970. aastail folkloorikogujate mõtiskluste ja arvamuste lisamist vajalikuks ning märkusi selle kohta tehti Ottestsonile korduvalt. Ottestsoni kirjapanekutes aga avaldub tema isiklik suhe pärimusse: näiteks hulk tema kirjapandud usundilisi jutte on üles tähendatud isikukogemusjuttudena minavormis (Korb 2013: 17), mängusaadetistes pöörab Ottesson aga tähelepanu mängude kasvatuslikele aspektidele. Mitme mängu juures mainib ta, et mängis lastega kirjeldatud mängu koolis õpetaja ametis olles. Mänge mõeldi välja ka laste arendamiseks. Näiteks sõrmenimede mäng või nali, nagu ta ise seda nimetab, on mõeldud õpilasele kohase käitumise meelde tuletamiseks: „Kuna mõned lapsed on kooli tulles liiga vallatud, mõned liiga arad, õpetab mängus osalemine neile distsipliini.” Kirjelduse lõpetab lõiguke sellest, milline peab üks kooliõpetaja olema. (RKM II 305, lk 342–347 (1973)) Ottesson jagab oma õpetajatöö kogemusi arvata-vasti seetõttu, et need on talle südamelähedased.

Omamoodi täienduse või isegi vastasseisu nimetatutega loovad Ottestsoni mälestused lapsepõlveajast. Nimelt esitab ta uskumusi ja kasvatusmeetodeid, mis pärinevad tema lapsepõlveaegsest külakogukonnast ning mis pole nõukogude ateistlikule õpetajale kohased. Ta ei sea külakogukonna uskumusi kahtluse alla, vaid esitab toonased küsud-keelud mängukirjelduste seas. Näiteks kirjeldab Ottesson kahe mängu juures, kuidas tüdrukud kartsid vanapaganat.

Mänguna võib käsitleda ka Ottestsoni kirjeldust laste omavahelises võõras keeles rääkimisest, mis ühendati teisele nipsu (koinaka) laskmisega: „Meie koinaka mängimiseks mõtlesime välja võõra keele. Seda keelt nimetasime saksa keeleks. Nime-tan mõned laused: Tuuver siiver, miiver maaver rääver. – Tule siia, mis ma räägin.

Lääver tääver meeвер liiver toover – Lähme täna metsa lilla tooma.” (RKM II 305, lk 246–248 (1973))

Selline *ver*-keel, kus mingi häälikuühend lisatakse silpide vahele, sõna lõpp aga jäetakse ära, on laiemalt tuntud. Sellega imiteeriti võõrkeelt, seda kasutati omavahelise salakeelena, et tugevdada oskajate ühtekuuluvustunnet, seda võidi kasutada ka teiste narritamiseks (Hiemäe 2012: 22–23; Virtanen 1978). Mängukirjelduse lõpus kommenteerib Ottesson, et niisugune võõra keele rääkimine polnud lubatud, sest see pole inimeste, loomade ega lindude, vaid vanapagana keel. Vanapaganat aga tüdrukud kartsid. (RKM II 305, lk 246–248 (1973))

Kaartidega mängimist tutvustades ei seleta ta mängureegleid ega nimeta mängude nimetusi, vaid kirjeldab mängusituatsiooni, jutustades, kuidas ta sõbrannaga salaja kaarte mängis hoolimata õpilastele kehtestatud mängukeelust. Sõbranna näinud pärast kaardimänguõhtut kaardimängu unes ja hakanud unesegasena toas ringi käima. Selles näinud neid selget märki, et vanapagan on neid kiusamas, ning hoidunud edaspidi kaardimängust. (RKM II 291, lk 98–104 (1972))

Varasemal ajal ei kuulunud mängud ainult laste traditsiooni, vaid olid olulised nii vanemate inimeste rituaalses käitumises kui ka lõbustustes. Kaardimängu seostamine kuradiga on laiemalt levinud uskumus, mis avaldub näiteks tuntud muistendites ja muinasjuttudes. Neid on Siberi eestlased rääkinud ka XX sajandi viimasel kümnendil, lugusid vanapaganast või kuradist leidub ka Ottessoni üleskirjutustes.

Ottessoni saadetiste puhul tuleb meeles pidada, et rahvaluulekogujana oli tal külaühiskonnas kahetine roll: ühelt poolt oli tal külaelanikega sarnane pärimuslik taust, teisalt oli ta nõukogude võimu teenistuses. Nii oli ta omamoodi vana ja uue (nõukogude) ideoloogia vahendaja (Korb 2013: 21). Isikukogemusel põhinevates juttudes esitatakse teatud moraali- või käitumisnorme justkui hoiatusmuistenditena, nende funktsioon on sätestada kogukonnas käibivad normid. Tegelike juhtumuste abil on kergem seletada, kuidas üks või teine uskumus toimib. Ottessoni mängukirjeldused ei seisa muust pärimusest eraldi, neil on kokkupuutepunkte teiste folkloorižanridega, näiteks usundiliste juttude ja usundiliste tõekspidamistega. Eelnevalt toodud mängusituatsiooni kirjelduse lõpetab Ottesson, väljendades oma suhtumist kaardimängu ja lisades usundilise teate:

Peremees võttis kaardid lauashtlist, ütles: „Enam te mul neid vanakuradi silmasi ei mängi.” Rebis kaardid katki, ise rääkis: „Vot teile, te ruutu kuningad. Vot teie, ruutu ässad, vot teile, vot teile!” Ja viskas kaarditükid ahju, ise ütles: „Juba kaardimängimine on teil vere sees, magades ka mängite. Viimaks lähete segaseks, jooksete metsa, külm võtab teid kuskile ära.” Homiku tõusime ülesse. Peremees ja perenaine noomisivad meid veel kaardimängu pärast tublisti, ütlesivad: „Neid vanakuradi silmasi rohkem mängida ei tohi.” Vanakurad ja madu olivad millalgi taevas, mõtlesivad kaardid välja. Petsivad kaardidega inimesi, hullutasivad taevas inimesi tülli. Pärast mõtlesivad välja viinaajamise, jootsivad inimesi juua täis. Inimesed tegivad taevas punktu¹⁶. Taeva üle-

¹⁶ Läksid riidu.

mus viskas vanakuradi ja madu taevast kogu kaardidega ja viinavärgiga alla. Nüüd tegutsevad nad maa peal.

Kas on vähe inimesi kaardimängu ja viinajoomise pärast tülis ja tapmises olnud. Inimesed joovad, mängivad kaardid, kisuvad, raiuvad ühtteist nugaadega. Madu ja vanakurat naeravad. Hea meel, et nende tegevus läheb korda. Kaardimäng ja viinajoomine viib ljuboi¹⁷ inimese õnnetusse. Me kuulasime peremehe ja perenaise noomimist. Külm vudin läks meil üle ihu. Sestajast peale me millalgi kaartisi ei mänginud, kuni tänani pole ma neid oma kätte võtnud. (RKM II 291, lk 98–104 (1972))

Ottesson oleks ehk ise kirjutanud mõnevõrra teisiti, näiteks külaelust vabamas vormis, lisades tõestisündinud lugudele oma ja külakogukonna arvamusi, selgitanud neid nagu toodud loos. Kuid ta püüdis hoolikalt järgida kogumistöö juhendajate soovitusi.

Arhiivitöötajad heitsid Ottessonile mõnikord ette ka kirjanduslikku päritolu laulude, juttude, mängude jm talletamist ja kahtlustasid teda raamatutest mahakirjutamises. Tol perioodil püüti rangelt eraldada trükiallikatest pärit tekstid autentsetest ehk rahvaehtsatest (Korb 2015: 17–18, 20). Nii kirjutati Ottessonile: „Päris rahvaluule hulka saame arvata need, mis pole pärit trükitud raamatutest. Kirjandusliku päritoluga lugude levik huvitab rohkem kirjandusteadlasi, sellepärast oleks parem, kui edaspidi püüaksite niisuguse materjali kirjutada eri vihikusse.” (31. märtsil 1971, EKM ERA, EFAM, RO kirjavahetus)

On loomulik, et Ottesson saatis arhiivile nii rahvaehtsaid laule, jutte, mängu jm kui ka raamatutest pärinevaid ning ise väljamõelduid, sest külas kasutati vahet tegemata nii seda kui ka teist. Alati ei pruugitud trükiallikat teadagi. Näiteks võib kahtlustada, et eespool toodud mäng „Царь Картошка” pärineb venekeelsest trükiallikast, kuid see võib olla nähtud või kuulnud ka venekeelses keskkonnas. Endisaegsetest kooliõpikutest pärit laste mängude ja ilulugemiste saatmist põhjendas Ottesson omakorda: „Nüüd laste mängude ja ilulugemiste kohta... Muidugi on nad millalgi kooliraamatutest võetud ja õppitud, aga nüüd neid kooliraamatuid ei ole. Nad on meil ammu ilma ära häävitud. Need mängud ja ilulugemised on mul peas nii selgelt nagu minu oma viis sõrme. Kõik ma kirjutasin peast, ega mina tea, mis teil seal on ja mis teil seal ei ole. No mina kirjutasin sellepärast, et teie ka teate mis meil millalgi oli.” (RKM II 271, 285–287 (1969))

Oma kogukonna elu tutvustamist võtab Ottesson tõsiselt. Tema ehedad kirjanepanekud annavad külaelu pärimusest mitmekülge ülevaate. Mõnel juhul napib siiski kontekstist teavet, talletatud on vaid konkreetse mängu kirjeldus, ent viide mängimise ajale, kohale ja mängijatele puudub. Arhiivitöötajad palusid oma kirjades Ottessonile korduvalt lisada saadetise juurde täpsemaid andmeid, näiteks: „Kirjutage ikka juurde, kus ja kellelt kuulsite või kus kasutati, siis on saadetud materjalil rohkem väärtust” (19. augustil 1969, EFAM, RO kirjavahetus).

Nagu mainitud, tutvustab Ottesson mängu, mida õpetajad ise laste kasvatamiseks välja mõtlesid. Oma lapselaste nüüdisaegsetele mängudele järgneb kaks küllalt oma-

¹⁷ Iga (vrd *vn ljuboi*).

näolist lugu, mida üleskirjutaja nimetab mängudeks, kuid need meenutavad pigem jutustatud lugusid. Mõlemad on õpetliku lõpuga. Ühes neist loevad lapsed rahulikult, kui üks neist hakkab teisi kõrvadest ja juustest sikutama. Karistuseks visatakse ta ruumist välja, haarates samuti kõrvadest ja juustest kinni. Kui väljavisatav karjub, ei tehta tasta välja: „Meil oli ka valus kui sa meid kõrvust ja juustest vedasid.” (RKM II 305, lk 263–264 (2) (1973))

Ottestsoni kaastöodes on märgata, et ta püüdis viia oma kogutu kooskõlla arhiivitöötajate soovitustega. Näiteks kirjutas ta ühe saadetise kaaskirjas: „Mina olen niisugune inimene, kui minu puuduste pärast tehakse mulle märkust, ega ma pahanda vaid olen tänulik sellele, kes nad mulle valge ette tõi” (RKM II 271, lk 224 (1969)). Samas säilitas ta isikupära oma kirjutuslaadis ja ainese edasiandmise viisis. Esile võib tõsta ka mitmekesisist mängude valikut, näiteks lapselaste mängitud imitatsiooni- ja omaloominguliste, õpetaja-aastatel väljamõeldud mängude kogusse kaasamist. Arhiivitöötajatel jagus Ottestsoni tööle ohtralt kiitust. Tunnustavalt märgiti, et ta on kirjutamisel hakanud silmas pidama „Rahvapärimeste koguja” küsitluskavu ja juhendeid ning lisanud enam selgitusi mängimisolukordade kohta. Kiita said ka tema saadetud lastemängud (20. oktoobril 1969; 27. märtsil 1970, EFAM, RO kirjavahetus). Ottestsoni kui tublit arhiivi kaastöolist premeeriti korduvalt raamatute ja aukirjadega, vahel suudeti maksta ka väikest rahalist preemiat.

Kokkuvõtteks

Rosalie Ottesson vahendas rahvaluule arhiivile Siberi eesti kogukonnas levinud pärimust, sealhulgas pani kirja mängukirjeldusi. Ta lähtus külas ringlevast materjalist, tema jaoks polnud oluline, kas tegu oli algselt raamatust õpitu või esivanematelt kuulduga. Kirjavahetusest arhiiviga ilmneb, et Ottesson ei mõistnud alati, mida temalt kui folkloorikogujalt oodatakse. Rahvaluulekogujana oli Rosalie Ottessonil külaühiskonnas kahetine roll – ühelt poolt oli tal külaelanikega sarnane pärimuslik taust, teisalt kuulus ta kommunistlikku parteisse, töötas külanõukogu esimehe ja õpetajana.

Ottestsoni rahvaluule üleskirjutusi võib vaadelda kui rahvaliku kirjalikkuse avaldumisvormi. Kuna ta oli eestikeelses koolis käinud vaid algklassides ja edasi õppinud vene keeles, ei tundnud ta end eestikeelsete tekstide kirjanijana kuigi kindlalt. Pealegi erines küla kõnekeel tuntuvalt eesti kirjakeelest, aga rahvaluulet soovitati kirja panna nii, nagu külas räägitakse. Ottestsoni kirjeldatud mängudes avaldub keeleline ja laenuline mitmekesisus. Küllap aitas Ottestsoni oma lapsepõlvemängude meenutamisel ja lastele tähelepanu pööramisel õpetajana töötamise kogemus, mängu oleks arvatavasti tal kirja panna olnud veelgi, kuid mängude kogumine ei kuulunud tol ajal arhiivi prioriteetide hulka, enam peeti lugu klassikalistest folkloorižanridest, nagu rahvalaulud ja rahvajutud.

Elades folklooririkkas keskkonnas ja kuuludes pärimusrühma hulka, oli Ottestsoni jaoks keeruline jääda rahvaluule üleskirjutaja positsioonile. Ottestsoni kogutule heitsid rahvaluule osakonna töötajad ette ebaolulise ja isikliku vaatepunkti liigset

esiletoomist. Ta kommenteeris mängukirjeldusi, lisades enda hinnanguid, arusaamu ja uskumusi. Kuigi ta võttis kuulda arhiivitöötajate nõuandeid, säilitasid tema üleskirjutuste laad ja ainese valik omanäolisuse. Seoses folkloori mõiste laienemise ja esitajakesksete uurimissuundade esilekerkimisega on Ottessoni mängude üleskirjutused omandanud lisaväärtuse, mis ajaga kasvab.

Artikli valmimist on toetanud projekt EKM 8-2/22/3 „Folkloor ja selle individuaalsed, kogukondlikud ja institutsionaalsed edasiandmise mehhanismid” ning Haridus- ja Teadusministeeriumi riiklik programm EKKD126 „Kuidas allikatest saab kultuur: eesti aines Eesti Kirjandusmuuseumi kogudes ja andmebaasides”.

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA)

EFAM, RO – Eesti folkloristika ajaloo materjalid Eesti Rahvaluule Arhiivis, Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna kirjavahetus
RKM II – Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluulekogu (1940–1994)

VEEBIVARAD

ERA kogumistöö. Eesti Rahvaluule Arhiiv. <https://www.folklore.ee/era/kogumine/>

1001 lastemängu aastast 1935. Koost ja toim Mall Hiiemäe, Risto Järv, Kaisa Kulasalu, Mari Sarv, Kadri Tamm, Astrid Tuisk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2013. <https://www.folklore.ee/ukauka/arhiiv/1001>

Runoregi. <http://runoregi.rahtiapp.fi/>

KIRJANDUS

Barton, David; Hamilton, Mary 1998. Local Literacies: Reading and Writing in One Community. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203125106>

Bender, Reet 2019. Baltisaksa lastemängudest ja liisulugemissalmidest Alfred Schönfeldti sõnaraamatuarhiivi näitel. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2018. Annales Litterarum Societatis Esthonicae. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 70–115.

Billig, Michael 1991. Ideology and Opinions: Studies in Rhetorical Psychology. London: Sage.

Briedis, Lilia 1967. Kogugem tänapäeval mängitavaid rahvamänge. – Rahvapärimeste kogu 5. (Kirjandusmuuseumi kogumistöö juhendaja nr. 5.) Toim Herbert Tampere, Mall Proodel. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, lk 39–43.

Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvamängude kogumisvõistlus 1934. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv.

Granö, Johannes Gabriel 1905. Siperian suomalaisten siirtolat. (Fennia 22: 4.) Kuopio.

Hiiemäe, Mall 2012. Virumaa vanad lastemängud. Rakvere–Tartu: Viru Instituut, Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

Igrõ 1985 = Игры народов СССР. Составители Л. Б. Былеева, В. М. Григорьев. Москва: Физкультура и спорт.

- Jaago, Tiiu 2018.** Elulugu folkloristlikust vaatepunktist. – Mäetagused, nr 71, lk 5–22. <https://doi.org/10.7592/MT2018.71.jaago1>
- Janicki, Maciej; Kallio, Kati; Sarv, Mari 2022.** Exploring Finnic written oral folk poetry through string similarity. – Digital Scholarship in the Humanities, kd 38, nr 1, lk 180–194. <https://doi.org/10.1093/lc/fqac034>
- Järv, Risto 2017.** Arhiivitöö: varem jäädvustatud materjali leidmine arhiivist. Materjalid Eesti Rahvaluule Arhiivis. – Folkloristlikud välitööd. Kõrgkooliõpik. Koost Merili Metsvahi, toim M. Metsvahi, Helen Kästik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 313–323.
- Kikas, Katre 2014.** Folklore collecting as vernacular literacy: establishing a social position for writing in the 1890s Estonia. – Vernacular Literacies: Past, Present and Future. Toim Ann-Catrine Edlund, Lars-Erik Edlund, Susanne Haugen. (Northern Studies Monographs 3.) Umeå: Umeå University, Royal Skyttean Society, lk 309–323.
- Kikas, Katre 2018.** Rändlind ja Paabeli vang. Omaeluloolisus kahe rahvaluulekoguja saadetistes. – Mäetagused, nr 71, lk 25–54. <https://doi.org/10.7592/MT2018.71.kikas>
- Korb, Anu 2013.** Rahvaluule osakonna Siberi kaastöölise Rosalie Ottessoni ja teadurite-arhiivaaride dialoog aastatel 1969–1976. – Mäetagused, nr 54, lk 7–24. <https://doi.org/10.7592/MT2013.54.korb>
- Korb, Anu (koost, toim) 2015.** Roosi Siberi lood. (Eesti asundused VII.) Tartu: EKM Teaduskirjastus.
- Korb, Anu 2019a.** Ottessoni Roosi *vanamesi jutud*. Siberi eestlaste muinasjutud Eesti Rahvaluule Arhiivis. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 980–993. <https://doi.org/10.54013/kk745a3>
- Korb, Anu 2019b.** Ida-Siberi Minussinski piirkonna eestlaste ravitsejad, haigusseletused ja ravivõtted. Traditsioonimuutused ja kogumiskontekst. – Pildi sisse minek. Artikleid välitööde alalt. (Tänapäeva folkloorist 11.) Koost, toim Eda Kalmre. Tartu: EKM Teaduskirjastus, lk 59–86. <https://doi.org/10.7592/TF11.korb>
- Kulasalu, Kaisa 2013.** Ropp ja riigivastane: rahvaluulekogude tsenseerimisest Eestis hilis-stalinismi perioodil. Magistritöö. Filosoofiateaduskond, eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool. Tartu: Tartu Ülikool. <http://hdl.handle.net/10062/32411>
- Kulu, Hill 1997.** Eestlaste tagasiränne 1940–1989. Lääne-Siberist pärit eestlaste näitel. (Publicationes Instituti Geographici Universitatis Helsingiensis C 9.) Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Mirov, Ruth 1986.** Richard Viidalepp ja mängude kogumine ERA-s. – Emakeele Seltsi aasta-raamat 30 (1984). Keelest ja rahvaluulest. Toim Heino Ahven. Tallinn: Eesti Raamat, lk 204–208.
- Must, Aadu 2012.** Siber ja Eesti. Jalaraua kõlin. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Nigol, August 1918.** Eesti asundused ja asupaigad Venemaal. (Eesti Kirjanduse Seltsi Kodu-maa Tundmaõppimise Toimekonna toimetused nr. 1.) Tartu.
- Oras, Janika 2008.** Viie 20. sajandi naise regilaulumaailm. Arhiivitekstid, kogemused ja mälestused. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 27.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
- Oras, Janika 2009.** Lõik eesti folkloorikogumise loost: Nõukogude aja helisalvestused. – Akadeemia, nr 4, lk 703–724.
- Oras, Janika 2017.** Laulik jutustab laulikust. Marie Sepa elulooesitused suulise ja kirjaliku kultuuri piiril. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 634–650. <https://doi.org/10.54013/kk718a5>

- Pilt, Maili 2017.** Refleksiivsus. – Folkloristlikud välitööd. Kõrgkooliõpik. Koost Merili Metsvahi, toim M. Metsvahi, Helen Kästik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 207–217.
- Pokrovski 1994 [1895]** = Егор Арсеньевич Покровский, Детские игры, преимущественно русские (в связи с историей, этнографией, педагогией и гигиеной). Санкт-Петербург: ЛАНС.
- Pöysä, Jyrki 2009.** Kogumisvõistlused pärimusliku ajaloo uurimises. – Mäetagused, nr 43, lk 39–60. <https://doi.org/10.7592/MT2009.43.poysa>
- SKVR** = Suomen kansan vanhat runot. Kd I–XV. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1908–1997.
- Tuisk, Astrid 2018.** „Annab küll ette kujutada, kui tore see mäng on!” Nõukogude-aegsest lastemängude kogumisest kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnas. – Eesti-uuringute Tippkeskuse kevadkonverents „Olgem eurooplased, aga saagem ka eestlasteks! Dialoogid Eestiga” 27.–28. aprillini 2018 Rakveres. Kava ja ettekannete teesid. Koost Piret Voolaid, toim Asta Niinemets. Tartu: EKM Teaduskirjastus, lk 10. <https://www.folklore.ee/CEES/2018/kevad/cees2018kevad.pdf>
- Tööjuhiseid rahvamängude kogumiseks 1939.** Tartu: Ilutrükk.
- Valmis, Aavo 1997.** Emakeeleõpetus Venemaa eesti koolides. Tallinn: Virgela.
- Viidalepp, Richard 1940.** Tööjuhiseid rahvaluulekogujaile. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 13.) Tartu.
- Viikberg, Jüri 1988.** Vanematest eesti asundustest Siberis. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 284–288.
- Viikberg, Jüri 1989.** Koodivahetus ja Siberi eestlased. Lähtekohti. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 202–205.
- Viikberg, Jüri 2010.** Eestlased ja eesti keel Venemaal. – Eestlased ja eesti keel välismaal. Koost, toim Kristiina Praakli, J. Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 517–550.
- Viikberg, Jüri; Vaba, Lembit 1984.** Siberi põhjaeestlasi kõnetamas. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 210–223.
- Virtanen, Leea 1972.** Juhendeid lastefolkloori kogumiseks. – Rahvapärimumuste koguja. Kirjandusmuuseumi kogumistöö juhendaja nr. 8. Toim Mall Hiiemäe, Ingrid Rüütel. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, lk 12–16.
- Virtanen, Leea 1978.** Children's Lore. (Studia Fennica 22.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Anu Korb (snd 1950), PhD, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi vanemteadur (Vanemuise 42, 51003 Tartu), anu.korb@folklore.ee

Astrid Tuisk (snd 1968), Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi teadur-haridusjuht (Vanemuise 42, 51003 Tartu), astrid.tuisk@folklore.ee

"Excuse me for bothering you with my Siberian language": Game descriptions by Rosalie Ottesson in the Estonian Folklore Archives

Keywords: context, folklore collector, folklore collection, games, Siberian Estonians

This article looks at the descriptions of games written down by Rosalie Ottesson, who lived in the Siberian Estonian community in Russia, mainly in the village of Ülem-Bulanka. The descriptions were sent to the Folklore Department (currently Estonian Folklore Archives) of the Literary Museum in the 1960s and 1970s.

We will approach Ottesson's descriptions of games and game situations through the concept of vernacular literacy. As a folklore collector, Rosalie Ottesson played a dual role in the village society – on the one hand, she had a traditional background similar to that of the villagers, and on the other, she was a member of the Communist Party who worked as a village council chairperson and as a teacher. Ottesson was a mediator between oral and written heritage, between the old (traditional) and the new (Soviet) ideology. In order to record folklore, Ottesson had to develop a way of both using linguistic tools and situating (oral) village culture in the context of folklore collection.

Archivists used to criticize Ottesson's collection for overemphasizing an irrelevant and personal point of view: commenting on the text, adding her own assessments. In the past, folklore collectors were required to describe the rules of the game, but also the context, as precisely as possible. Correspondence with the archive shows that Ottesson did not always understand what was expected of her as a folklore collector. Although Ottesson tried to accommodate the requests of the archivists, the nature of her notes and the choice of material remained unique. With the rise of performer-centered research and the expansion of the concept of folklore, Ottesson's folklore texts have proved increasingly valuable.

Anu Korb (b. 1950), PhD, Estonian Folklore Archives of the Estonian Literary Museum, Senior Researcher (Vanemuise 42, 51003 Tartu), anu.korb@folklore.ee

Astrid Tuisk (b. 1968), Estonian Folklore Archives of the Estonian Literary Museum, Researcher, Education Manager (Vanemuise 42, 51003 Tartu), astrid.tuisk@folklore.ee